

СТОРІНКИ ІСТОРІЇ

УДК [378.013:316.422](438)(045)

Катерина Біницька

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ В РЕСПУБЛІЦІ ПОЛЬЩА У ХХ СТОЛІТТІ – ЧИННИК РОЗВИТКУ СИСТЕМИ ВИЩОЇ ПЕДАГОГІЧНОЇ ОСВІТИ В КРАЇНІ

Українців та поляків одвіку поєднує спільність етнічного походження, спорідненість мов, територіальна близькість, тривале перебування у складі однієї держави. Обом народам довелося пережити труднощі будівництва на своїх землях соціалістичної системи та її розпаду. Отож, протягом століть між населенням сусідніх країн закономірно встановилися активні контакти у політиці, економіці, культурі. Тому вивчення розвитку соціально-економічних трансформацій та розвитку системи вищої освіти Республіки Польщі є актуальним, особливо після входження країни в Європейський Союз. За допомогою вивчення досвіду Польщі Україна може знайти краще порозуміння з державами Європи [10, с. 3].

Теоретичним та науковим підґрунтям для написання даного дослідження були праці вчених, які вивчали соціально-економічну ситуацію в Республіці Польща протягом досліджуваного періоду, а також праці тих науковців, які розглядали її в контексті розвитку системи вищої педагогічної системи освіти в країні, а саме: Л. Алексієвець, С. Антонюк, А. Василюк, Л. Гриневич, О. Кукуруз, Т. Левовицький, В. Рошковський, О. Чорна, І. Шемпрух, М. Шиманський та ін.

Розглянути соціально-економічні трансформації в Республіці Польща у ХХ столітті та їх вплив на розвиток вищої педагогічної освіти.

Аналіз основної проблеми статті розпочнемо з 1918 р. 1918 рік приніс Польщі незалежність, проте в економічному відношенні вона помітно відставала від розвинутих країн Європи [19, с. 120]. Польща була аграрно-індустріальною країною основними галузями господарства були: легка промисловість, сільське господарство та видобування корисних копалин. В цей період господарство знаходилося в стагнації: Польща виявилась єдиною країною Європи, де промислове виробництво навіть у 1938 р. не досягло рівня довоєнного 1913 р. Помітно спало виробництво продукції на душу населення [6, с. 411].

Відродженню польської державності сприяли й гуманітарно-культурні фактори. Після тривалого періоду іноземного панування, яке часто призводило до зневажання національних цінностей, піднесення освіти та культури стало невід'ємною частиною національно-державного відродження, консолідуючим чинником, інтегратором демократичних сил, оскільки вони мали здатність об'єднувати людей незалежно від їхньої світоглядної й ідеологічної орієнтації та етнічної належності. Одним із

здобутків держави було реформування системи освіти, збільшення кількості навчальних закладів, розвиток науки, мови, літератури, мистецтва тощо. Зазнав зміни образ світу і людини в ньому, що істотно позначилося на суспільній свідомості й культурних досягненнях, на формуванні загальнонаціональної культури як національного чинника. Так, наприклад, в 1924 р. в Польщі функціонувало 17 вищих навчальних закладів, де навчалось 39 000 студентів, а в 1938 р. вже функціонувало 32 вищих навчальних закладів, де навчалось більш як 50 000 студентів [23, с. 86].

Важливим фактором розвитку суспільного життя була Римо-Католицька церква, яка здійснювала особливий вплив на характер взаємовідносин суспільства і держави. Авторитет церкви ґрунтувався на її заслугах у збереженні культури, підтримці національного руху поляків, їх усвідомлення і як нації. Для польського суспільства стало характерним таке явище, як злиття релігійних вірувань із концепцією свободи і незалежності, що стало вагомим чинником для національного відродження. Польський католицизм неможливо розглядати лише як релігійне явище, тому що, на противагу церковно-релігійним організаціям інших країн, він перетворився на помітний, у багатьох випадках вирішальний етнополітичний чинник у країні, ставши центром самоорганізації суспільства, його духовного вдосконалення [1, с. 21].

Процес формування політичної самостійності Польщі завершився в 1921 р. після міжнародно-правового закріплення кордонів та прийняття 17 березня цього ж року Конституції Польської Республіки [21, с. 67]. Вихід з економічної кризи польського суспільства пов'язують із розвитком парламентської демократії на основі даної Конституції 1921 р.

Протягом першої половини 1920-х рр. дестабілізуючим фактором, з яким мали рахуватися Президент, уряд і польські законодавці були становище та права національних меншин у східних регіонах країни. Виконавчою владою не було знайдено шляхів вирішення цього питання, а спроби розрядити напруження через запровадження системи національних умов у судочинство, для адміністративних органів і навчальних закладів очікуваних результатів не дали.

У розвитку Польщі важливе місце зайняв державний переворот у травні 1926 р., політичну нестабільність в країні використав в свої інтересах Ю. Пілсудський та його однодумці. 31 травня 1926 р. на об'єднаному засіданні палат парламенту Ю. Пілсудського було обрано Президентом країни. На початку жовтня Ю. Пілсудський очолив уряд, який декларував відмову від ризикованих соціальних і економічних експериментів. Це забезпечувало підтримку промислових і фінансових кіл країни, угруповань національних меншин, урядової програми загального оздоровлення – «санації». Перші кроки уряду «санації» засвідчили, що новий режим не збирається враховувати позиції демократичних сил. Було розгромлено деякі угруповання національних меншин. У тюрмах опинилось біля 6 тис. політв'язнів. Зміцненню санаційного режиму

сприяло пожвавлення економіки. За короткий термін зросли об'єми зовнішньої торгівлі і промислового виробництва, зміцнилась національна валюта. Для збереження позитивних економічних зрушень та підтримці громадських організацій уряд вдався до проведення парламентських виборів. Вибори в сейм пройшли в березні 1928 р. Урядовий Безпартійний Блок отримав третину голосів виборців, але цього було недостатньо для реалізації оголошених реформ. Після оголошення результатів виборів Ю. Пілсудський склав повноваження голови уряду [23, с. 57–58].

Відставка Ю. Пілсудського, постійні конфлікти між сеймом та урядом стали ознаками внутрішньої кризи санаційного режиму. Ситуацію в країні погіршувала економічна депресія кінця 1920-х р. Польща одна з перших держав регіону відчула удари світової економічної кризи. Застій виробництва паралізував національну промисловість, обсяг виробництва у 1932 р. знизився майже вдвічі. Кожен другий робітник залишився без роботи. У важкому стані опинилося і сільське господарство, валовий прибуток якого в кризові роки знизився втричі. Це було наслідком урядової політики з приводу збільшення податків, зниження цін на аграрну продукцію, що призвело до розвалу економіки села, знебожіння серед селянства. Суттєвий вплив на занепад економіки відіграло безземелля. Влітку 1933 р. пройшли селянські виступи у Краківському і Львівському воєводствах проти урядової політики «оздоровлення села». Економічна депресія і загострення соціальних відносин у польському суспільстві посилили опір опозиційних сил, які тривали в країні і надалі. В країні панував іноземний капітал: напередодні війни його частка в польських акціонерних товариствах становила 63 % [6, с. 412].

1 вересня 1939 р. гітлерівські війська перейшли польський кордон. Військовий опір Польща чинила не довго. Гітлерівська окупація стала найважчим періодом в історії польського народу. Територія Польщі була розчленована німецькими окупантами на дві частини (території Третього Рейху і землі генерал-губернаторства). Краків було оголошено столицею Генерал Губернаторства, польську столицю Варшаву було оголошено провінційним містом [20, с. 224].

Поразки німецьких військ на східному фронті створили сприятливі умови для розгортання визвольної боротьби польського народу. Рух опору в країні набув різних форм: допомога втікачам із концтаборів, диверсії на підприємствах, таємна військова підготовка молоді та інше. Вершиною національно-визвольної боротьби поляків стало антифашистське народне повстання у Варшаві 1 серпня 1944 р. Остаточна територія Польщі була визволена від гітлерівських окупантів у січні-березні 1945 р. [4, с. 156–169]. Визначення політичних кордонів після другої світової війни мало істотний вплив на адміністративний поділ Польщі. Важливим завданням цього періоду було встановлення адміністративно-територіального поділу на Возз'єднаних Землях та його уніфікація в масштабі всієї країни [13].

Друга світова війна порушила глобальний економічний баланс значно більшою мірою, ніж перша. Польща зазнала особливо великих

втрат серед населення (6 млн. чоловік загинуло). Величезна кількість людей стали інвалідами, мільйони поляків було поранено та психічно травмовано. Було зруйновано економіку, знищено структуру комунікацій. Давалися взнаки тривала окупація території. Зруйнованою була система освітніх установ, пограбовано заклади культури [22, с. 44–45]. Післявоєнний військово-політичний устрій ще більше посилив розкол між Західною та Східною Європою, включаючи колишній СРСР [13, с. 70–71].

Внутрішня суспільно-політична ситуація в Польщі після закінчення війни була дуже складною. Після війни в Польщі було проголошено будівництво соціалізму під керівництвом Польської об'єднаної робітничої партії, яка знаходилась під фактичним керівництвом Комуністичної партії Радянського Союзу. Розпочалася відбудова й перебудова країни на комуністичних принципах. Основним завданням для влади Народної Польщі стала відбудова системи освіти на всіх рівнях. У цьому напрямку дії уряду були спрямовані на ліквідацію наслідків війни і окупації країни (в період 1939–1945 рр.) та подолання багатомільйонних втрат населення (особливо польської інтелігенції).

У 1945–1950 рр. ХХ ст. відбувався процес змін в суспільно-політичному і економічному житті країни, освітньою владою проводилась модернізація навчально-виховного та науково-дослідного процесу в діяльності вищих навчальних закладів, одночасно збільшувалась кількість даних навчальних закладів [17, с. 121]. В період 1940-х рр. на початку 1950-х рр. в сфері освітньої політики Польщі виділяють такі етапи: відбудова системи освіти (1945–1948 рр.); тотальна комуністична ідеологізація у Соціалістичній Польщі (1949–1955 рр.) [16, с. 196]

Отже, у 1950-х рр. у Польщі відбулися негативні економічні і суспільні зміни, які призвели до невдоволення у польському суспільстві. Саме в цей час відбуваються масові протести проти тодішньої влади, боротьба населення за свої права. В Польщі почав розгортатися опозиційний рух, який мав антикомуністичне і антимосковське забарвлення. Завдяки таким діям польського суспільства в 1956 р. відбулися помітні зміни в політичній системі Польщі. Тогочасна влада країни зменшила ідеологічний тиск на населення, відбулося зменшення тиску на релігійні установи (костел), було забезпечено значно вищий рівень життя населення. Завдяки масовим виступам та протестам в різних містах Польщі суспільство зуміло досягти певних позитивних змін в житті країни. Дані заходи правлячих кіл на певний час стабілізували становище в країні. До того ж загальне поживлення економічного розвитку на певний час відсунуло кризу комуністичного режиму. Події, які відбувались у 1956 р. в Польській народній республіці стали поштовхом до реформування галузі освіти країни. Представники вищих навчальних закладів, виступаючи проти надмірної централізації влади, вимагали ширших повноважень для навчальних закладів, повернення самостійності у навчально-виховній та науковій роботі, підняття статусу вищих навчальних закладів. Ці зміни знайшли своє відображення у Законі «Про

вищу освіту» від 1951 р.

Уже в 60-х рр. ХХ ст. економічна система в Польщі (держава соціалізму), почала давати збої, знизилась її ефективність і тому вона потребувала докорінного реформування. Стало очевидним, що її господарські механізми не здатні створювати ефективну соціально-орієнтовану економіку, активно використовувати досягнення науково-технічного прогресу і взаємодіяти з світовим господарством [8, с. 407]. Наприкінці 60-х років почались економічні труднощі, які викликали підвищення цін. Це спричинило наприкінці 60-х – на початку 70-х років до масових виступів студентів і робітників під впливом подій у Західній Європі та Чехословаччині.

70-ті рр. ХХ ст. ознаменувались економічною та паливною кризами, які сильно вдарили по економіці східноєвропейських країн, що розвивались за екстенсивним шляхом розвитку. Вийти з цієї кризи можна було за рахунок переходу виробництва на нові технології, а існуюча державно-бюрократична система не спроможна була цього зробити. Слід зазначити, що хронічна криза сільського господарства ще більше погіршувала економічне становище країни.

З 70-х рр. ХХ ст., економіка Польської народної республіки стрімко розвивалася. В даний період вища освіта досягла свого найвищого рівня за весь період соціалістичного розвитку країни [5, с. 21]. Реформуванню системи освіти в Польщі у 1973 р. передувало прийняття двох важливих юридичних документів: Закону від 29 березня 1972 р. «Про утворення установи Міністерства науки, шкільної вищої освіти та техніки», а також були внесені зміни до Закону від 5 листопада 1958 р. «Про шкільну вищу освіту» (від 10 липня 1973 р.) [18].

У 70-ті рр. ХХ ст. у Польщі відбулось прискорення економічного розвитку країни, що призвело до реформування вищої педагогічної освіти та зростанню вимог до підготовки майбутніх вчителів. Вища педагогічна школа повинна була гармонійно розвивати майбутніх вчителів та поєднувати завдання з навчання і виховання педагогічних кадрів, проводити науково-дослідну роботу, задовольняти суспільно-економічні потреби розвитку країни та науково-технічного прогресу. Вищі навчальні заклади повинні були стати центрами вдосконалення та підвищення кваліфікації вчителів. Процес навчання базувався на принципах інтеграції дидактики, наукових досліджень, творчої та практичної діяльності. Концепція розвитку вищих педагогічних шкіл використовувала найновіші досягнення науки, планувалось прищеплювати студентам вміння самостійно формулювати і розв'язувати педагогічні ситуації, а також творчого застосувати здобуті знання на практиці.

Слід зазначити, що на початок 80-х років ХХ ст. у Польщі потужну суспільну силу являла католицька церква [7]. Високий моральний авторитет католицької церкви серед польського населення яскраво ілюструють дані опитування серед випускників середніх шкіл за 1980 р.: 52 % респондентів вважали церкву найбільш авторитетним суддею у

питаннях моралі; 73,9 % – що релігія потрібна сучасній людині; 56 % виступали за релігійне виховання молоді, а 14,7 % – за участь церкви у політичному житті країни [2, с. 41].

Позитивні тенденції 70-х років ХХ ст. в економіці та освіті нажаль виявились нестабільними. Економічні проблеми у промисловості країни, призвели до створення профспілки «Солідарність», частиною якої була «Вчительська Солідарність» – Крайова рада секції освіти і виховання «Солідарності», яка була створена у 1980 р. [5, с. 22]. В Польщі розвиток системи педагогічної освіти на початку 80-х рр. характеризувався процесом регресу. 80-ті рр. період суспільно-політичної і економічної кризи в Польщі. Економічна криза в країні спричинила дефіцит педагогічних кадрів (майже 100000 вчителів звільнилися з роботи). Брак вчителів був посилений рішенням про зменшення обов'язкового тижневого навантаження для учнів з 23 до 18 годин [3, с. 22]. Кризова ситуація у сфері освіти в даний період характеризувалася: дефіцитом вчителів, які здобули вищу педагогічну освіту, великій плинності вчительських кадрів, зниженні громадської думки про престижність праці вчителя та інше [24].

З середини 80-х рр. у Польщі почались процеси модернізації системи освіти, в засобах масової інформації (на телебаченні, радіо, в пресі) проводились дискусії щодо проблем, які існували в галузі освіти. Вивчення проблеми із розвитку галузі освіти привертало увагу вчених, педагогів, студентів, учнів, батьків та суспільства в цілому.

Другий етап соціально-економічного розвитку Польщі бере свій початок наприкінці 80-х – на початку 90-х рр., коли відбулися соціально-економічних реформи, були створенні основи ринкової економіки [16]. 5 квітня 1989 р. розпочав роботу «круглий стіл» за участю всіх опозиційних сил, включаючи «Солідарність», де були обговорені перспективи подальших демократичних та політичних реформ [15, с. 9].

Першою спробою по об'єднанню опозиційних сил стали позачергові червневі вибори 1989 р. до парламенту на яких переконливу перемогу здобула «Солідарність» (так, у верхній палаті вони отримали 99 місць із 100 місць, у нижній 261 місць з 467 місць). Після парламентських виборів було обрано Президента країни. Національні збори Польщі на спільному засіданні сейму і сенату 19 липня 1989 р. більшістю в один голос було обрано Президентом В. Ярузельського. Найбільш складним був процес формування уряду, який остаточно було сформовано лише у вересні 1989 р.

Початок 90-х років ознаменувався кардинальними змінами у світовому просторі. Криза, що назривала, в більшості соціалістичних країн знайшла своє втілення в руйнуванні світової економічної системи соціалізму, пришвидшивши тим самим процес кардинальних реформ. Оскільки країни Східної Європи побоювались можливості повернення радянського соціалістичного режиму, вони обрали нову систему зовнішньополітичних пріоритетів, а головне своє завдання вбачали в

інтеграції до європейського співтовариства. І хоча спочатку всі країни мали схожі умови, Польща досягла набагато більшого соціально-економічного успіху, порівняно з іншими. Завдяки радикальним суспільно-економічним трансформаціям, які були проведені на початку 90-х років ХХ століття. Республіка Польща може пишатися значними соціально-економічними досягненнями [12, с. 473–474].

Демократична революція та приход до влади у Польщі політиків нової формації, основними положеннями стратегії державного розвитку яких проголошувалися загальноєвропейські принципи демократії, соціальної справедливості та ринкових відносин, однозначно свідчили про відмову офіційної Варшави від пережитків комуністичної системи та налаштованість на прогресивні зміни. У 1989 р. Польща юридично оголосила про зміну зовнішньої політики на користь Заходу. У листопаді 1990 р. вище державне керівництво декларативно заявило про прагнення Республіки Польща здійснювати відносини з НАТО та Європейським Союзом.

Активні позитивні перетворення в системі освіти Республіки Польщі, зокрема і в системі педагогічної освіти, почали відбуватись з 1989 р., це було обумовлено соціально-політичними перетвореннями. Реорганізація системи освіти розпочалася із змін в програмах навчання, яка полягала в поширенні пропаганди антикомуністичного характеру, особливо дані процеси вплинули на навчальні предмети гуманітарних циклів – історії та літератури. Наступним політично обумовленим кроком реформуванню системи освіти було введення в навчально-виховний процес державних навчальних закладів предметів із римсько-католицької релігії, даний процес розпочався в 1990 році. Спочатку даний навчальний курс був факультативним, але з часом, релігієзнавство стало обов'язковим навчальним предметом.

Оголошення офіційною Варшавою європейського вибору зовнішньої політики повною мірою відповідало цивілізаційному вибору країни. Розглядаючи Польщу як частину Заходу, приналежну до нього історично та географічно, поляки прагнули повернути свою країну до Західної цивілізації, можливою запорукою цього був вступ у НАТО та Європейський Союз. Цю ідею активно підтримував також духовний наставник поляків Папа Римський Ян Павло II [14, с. 10–11].

У 1989 р. в країні відбувся перехід до ринкової економіки, який привів до зміни соціального статусу більшості громадян [25, с. 74]. Дані передумови стали сприятливою основою для відродження лівих сил, які на парламентських виборах 1993 р. набрали більшість. Уряд сформував представник лівих сил В. Павляк. Наявність лівого прем'єра, парламенту і правого Президента призвело до гострого протистояння між гілками влади. У суспільстві і владних структурах розгорнулася гостра дискусія про подальший розвиток країни. 1995 р. став переломним у країні почалась велика приватизація. Польща стрімко набирала темпи розвитку так валовий національний дохід у 1995 р. збільшився на 6,5 %, вдалось

подолати інфляцію.

Система вищої педагогічної освіти в Республіці Польща в цей період була однією з провідних галузей суспільного життя, що найбільш динамічно розвивалася. Впродовж двадцяти років відбулись кількісні, а також якісні зміни в даній системі.

Початок 90-х рр. ХХ ст. період суспільно-економічних криз та трансформації польського суспільства. В даний період у Республіці Польща склалася ситуація, яка характеризувалася недостатньою кількістю кваліфікованих педагогічних кадрів. Для вирішення даної проблеми керівництвом країни було прийнято рішення про створення недержавних вищих навчальних закладів із підготовки кваліфікованих фахівців для галузей народного господарства країни.

Істотним наслідком «реформування устрою» для системи підготовки вчителів у вищих педагогічних навчальних закладах стали зміни у формах фінансування закладів. Вже в 1990 р. було офіційно дозволено створювати недержавні вищі педагогічні школи – приватні навчальні заклади. Закон «Про шкільну вищу освіту» від 12 вересня 1990 р. надавав можливість введення у державних вузах оплати за надання деяких освітніх послуг (заочні і вечірні форми навчання, а також післядипломне навчання). На нашу думку, процес реформування та розвитку системи вищої освіти в Польщі був результатом прийняття ліберальних законів в галузі вищої освіти, так з 1990 р. державні вищі навчальні заклади отримали широку академічну автономію.

Але, слід зазначити, що перші приватні вищі навчальні заклади в Республіці Польща почали утворюватися у 1991 р. В наступних роках число таких вузів постійно збільшувалось, вже у 2004 р. їх функціонувало 301 юридична одиниця, де навчалось 552 тис. студентів [19]. На початку свого існування у більшості випадків, рівень навчання в приватних педагогічних школах був нижчий від того, який надавали в державних вищих педагогічних школах.

Головний вектор зовнішньої політики Польщі після повалення комуністичного режиму був спрямований на Захід: встановлення союзницьких відносин з США, інтеграція до євроатлантичних структур. На цьому шляху Республіка Польща досягла вагомих результатів: у 1999 р. країна стала членом НАТО, а 2004 р. – членом Європейського Союзу (ЄС). Вступ Республіки Польща до НАТО і ЄС став логічним завершенням процесу реалізації країною європейського вибору зовнішньої політики та підтвердженням конструктивної стратегії його виконання. Інтеграція Польщі у євроатлантичні та європейські структури відповідає новітнім вимогам сучасної національної і європейської історії, а також є невід'ємною подією у процесах світової інтеграції та глобалізації [14, с. 16]. У Європейському Союзі Республіка Польща прагне посісти місце провідної країни, жорстко відстоюючи свої державні інтереси [11]. У даному напрямі активно розвивається і вища педагогічна освіта країни.

Таким чином, розглянувши соціально-економічні трансформації в

Республіці Польща, які відбувались протягом ХХ ст. безпосередньо впливали на розвиток системи вищої педагогічної освіти і польської системи освіти в цілому.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Алексієвець Л. М. Польща в 1918–1926 рр.: особливості відродження національної державності, формування суспільно-політичного устрою : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук / Л. М. Алексієвець. – Чернівці, 2007. – 32 с.
2. Антонюк С. М. Общественно-политический кризис в Польше и католическая церковь (1980–1981 гг.) / Антонюк С. М., Чистяков О. О. // Вопросы новой и новейшей истории. – 1989. – Вип. 35. – С. 40–47.
3. Василюк А. В. Професійно-педагогічна підготовка вчителів у Польщі (1989–1997 рр.) : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04 / Василюк Алла Володимирівна. – К., 1998. – 184 с.
4. Газін В. П. Новітня історія країн Європи та Америки. 1918–1945 рр. / Газін В. П., Копилов С. А. – Кам'янець-Подільський : ІВВ КПДУ, 1997. – 388 с.
5. Гриневич Л. М. Тенденції децентралізації управління базовою освітою в сучасній Польщі : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Гриневич Лілія Михайлівна. – Львів, 2005. – 259 с.
6. Економіка зарубіжних країн : навч. посіб. / за ред. Ю. Г. Козака, В. В. Ковалевського, В. М. Осипова. – [3-тє вид., перерб. і доп.]. – К. : ЦНЛ, 2007. – 544 с.
7. Каганов Ю. О. Опозиційний рух в Україні і Польщі в контексті суспільно-політичних трансформацій (70–80-ті рр. ХХ ст.): компаративний аналіз / Ю. О. Каганов // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету : зб. наук. праць. – 2006. – Вип. XX. – С. 283–294.
8. Леоненко П. М. Економічна історія : навч. посіб. / П. М. Леоненко, П. І. Юхименко. – К. : Знання-Прес, 2004. – 499 с.
9. Марчук М. І. Територіальний устрій та місцеве самоврядування Республіки Польща (1945–2000 рр.) : автореферат дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.01. «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень» / М. І. Марчук. – Харків, 2005. – 20 с.
10. Медведчук Н. А. Українсько-польське співробітництво в гуманітарній сфері: кінець 80-х – 90-ті роки ХХ століття : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.02 «Всесвітня історія» / Н. А. Медведчук. – Львів, 2004. – 20 с.
11. Польща [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrmap.kiev.ua/index.php?id=1311&lang=uk>.
12. Савицька С. Трансформація економічної системи Польщі / С. Савицька // Журнал Європейської економіки. – 2008. – № 4, т. 7. –

- С. 473–478.
13. Філіпенко А. С. Економіка зарубіжних країн [Електронний ресурс]: підруч. / А. С. Філіпенко. – 260 с. – Режим доступу : http://www.franko.lviv.ua/faculty/ekonom/Economics/publish/Metodych/Gnatyuk_Kholod.pdf
  14. Чорна Н. М. Інтеграція Польщі до НАТО та ЄС: особливості, основні етапи і наслідки (кін. 80-х рр. ХХ ст. – 2005 р.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.02 «Всесвітня історія» / Н. М. Чорна. – Чернівці, 2008. – 20 с.
  15. Bała W. W tyglu transformacji ustrojowej: szkice i komentarze / Władysław Bała. – Warszawa : «Książka i Wiedza», 2004. – 231 s.
  16. Bartnicka K. Zarys historii wychowania / Kalina Bartnicka, Irena Szybiak. – Warszawa : Wydawnictwo Akademickie «Żak», 2001. – 223 s.
  17. Chodakowska J. Budowa Koncepcji szkolnictwa wyższego w Polsce w Latach 1945–1951 / Janina Chodakowska // *Artes Liberales : zeszyty naukowe Wyższej Szkoły Humanistycznej imienia Aleksandra Gieysztora*. – Pułtusk : Wyższa Szkoła Humanistyczna imienia Aleksandra Gieysztora, 2007. – Rok II 2(3). – S. 121–129.
  18. Dz.U. 1973, nr 42, poz. 191.
  19. Jezierski A. Problemy rozwoju gospodarczego ziem polskich w XIX i XX wieku / Andrzej Jezierski. – Warszawa : Wydawnictwo «Książka i Wiedza», 1984. – 293 s.
  20. Morawski W. Dzieje gospodarcze Polski / Wojciech Morawski. – Warszawa : Difin, 2010. – 368 s.
  21. Mularska-Andziak L. Historia najnowsza 1914–2003 / Lidia Mularska-Andziak. – MADA, 2003. – 237 s.
  22. *Polityka społeczna Podręcznik akademicki* / pod. red. G. Firlit-Fesnak, M. Szyłko-Skoczny. – Warszawa : Wydawnictwo Naukowe PWN, 2008. – 474 s.
  23. Roszkowski W. Historia Polski 1914–1997 / Wojciech Roszkowski. – Warszawa : Wydawnictwo naukowe PWN, 1998. – 476 s.
  24. Szymański Mirosław J. Education under the Circumstances of Social and Political Changes / Mirosław J. Szymański, Mirosław Szymański ((anglista)), Rafał Piwowski. – Warsaw : Wydawnictwo Instytutu Badań Edukacyjnych, 1992. – 104 s.
  25. Wilczyński W. *Ekonomika i polityka gospodarcza okresu transformacji : wybor prac z lat 1991–1995* / Waław Wilczyński. – Poznań : Wydawnictwo Wyższej Szkoły Bankowej, 1996. – 201 s.
-